

Шевченкіана

Shevchenko Studies

УДК 821.161.2.09(92)Шевченко

ШЕВЧЕНКО ЯК ЕСТЕТ І АРИСТОКРАТ ДУХУ Частина четверта *

Олена Соломарська, Дмитро Горбачов

У четвертій частині статті аналізується повість Тараса Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Ключові слова: естетизм, європейськість, інтелектуалізм, іронія, романтизм, авангардизм.

The fourth instalment of the article analyses the tale of Taras Shevchenko *A Saunter with Gusto and a Moral*.

Keywords: aestheticism, European features, intellectualism, irony, Romanticism, Avant-Gardism.

«Прогулка с удовольствием и не без морали»

Ця повість є найперсоніфікованишим твором Тараса Шевченка в тому сенсі, що, на відміну від «Музиканта», «Художника» та інших, сам автор тут виступає не просто як дійова особа або свідок подій, а як головний персонаж.

Звісно, не можна повністю ототожнювати поета і художника Т. Шевченка з художником К. Дармограєм, заявленим як автор «Прогулянки...». Однак оповідач аж ніяк не є подібним до «пасічника Рудого Панька», як у повістях Миколи Гоголя. Про це свідчить хоча б його біографія: він є вільним художником, небагатим, але й не нужденним, судячи з тексту повісті. Така позиція дозволяє Шевченку не просто розіграти якусь одну роль, а створити справжню *commedia dell'arte*, змінюючи маски так швидко, що за ними ледь мерехтить справжнє обличчя письменника. Постає питання, навіщо це йому потрібно? Можливо, річ у тім, що після заслання почесна роль визнаного поета-захисника народних мас, співця історії українського народу, інакше кажучи, «Кобзаря», відведена йому як літераторами, так і читачами, уже видається самому Шевченкові завузькою, адже вона не дає йому змо-

ги виявити притаманну йому замолоду, але особливо розквітлу в тяжкі роки заслання, таку невід'ємну складову його особистості, як інтелігентність. Серед його друзів великий актор Михайло Щепкін, видатний математик Михайло Остроградський, аристократи Репніни, його долею опікуються не лише віце-президент Академії художеств граф Федір Толстой та його дружина Настасія Іванівна, але і її Президент – дочка царя Миколи I Марія Миколаївна, тоді як свою «Прогулянку» він присвячує відомому російському письменникові Аксакову, який дав схвальний відгук на першу її частину, про що дізнаємося з листа Шевченка до Аксакова 1858 року:

«Вы так сердечно-дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку», так сердечно, что я, прочитавши ваше дорогое мне письмо, в тот же день и час принял за вторую и последнюю часть моей «Прогулки». [3, с. 161].

Події в цій повісті, як і у всіх інших, також розгортаються в малоросійському середовищі, що дає нагоду оповідачеві і згадати історію краю, і з гумором окреслити основні риси українського характеру. Але заслуговує на увагу той факт, що, часто вживаючи слова «мої земляки», оповідач не лише

* Продовження статті. Попередні частини див.: Студії мистецтвознавчі. – 2013. – Чис. 1/2. – С. 7–43; 2014. – Чис. 2. – С. 7–33; 2014. – Чис. 4. – С. 7 – 24. Завершення статті див.: Студії мистецтвознавчі. – 2018. – Чис. 4.

ШЕВЧЕНКІАНА

не ототожнює себе з ними, а й підкреслює, що він лише грає роль «хохла», і що він робить це успішно. Проте грати роль не означає бути. І автор насправді робить усе можливе, аби наголосити на своїй відчуженості від середовища, яке він описує. Це дає йому змогу не лише «зберігати дистанцію», а й, як це не парадоксально, залишатися самим собою, виявляти не лише власні думки й почуття, але – і це, мабуть, і є головною розгадкою обрання саме російської мови – виявити весь той пласт світової культури, що він без нього вже й не мислить свого життя. У цитованому листі Шевченко наголошує на тому, що він є лише учнем, дебютантом на цій ниві:

«Нужно работать, работать много, внимательно, и, даст Бог, все пойдет хорошо. Трудно мне одолеть великороссийский язык, а одолеть его необходимо. Он у меня теперь, как краски на палитре, которые я мешаю без всякой системы. Мне необходимо теперь труд, необходима упорная тяжелая работа, чтобы хоть что-нибудь успеть сделать. Я десять лет потерял напрасно, Нужно возвратить потерянное, а иначе будет перед Богом грешно и перед добрыми людьми стыдно».

Усі повісті Шевченка є мозаїками епізодів, об'єднаних єдиним стрижнем, але за відсутності інтриги, динаміки сюжету. Це не є недолік автора, адже його мета – це роздуми стосовно природи людської, стосовно свого місця й місця інших людей у цьому світі.

«Прогулянка...» – це певною мірою белетризована сповідь автора, виявлення його потаємних мрій – образ колишньої кріпачки «прекрасної Гелени» і є, напевне, тим ідеалом жінки, якого сам Шевченко так і не зустрів у своєму житті, а становище вільного художника – «завидное, очаровательное положение человека, ни от кого не зависимого» – ідеалом життя, якого він, на жаль, міг сягнути лише у своїй творчості.

«Вздумалось мне в прошлом году встретит нашу прекрасную украинскую весну где-нибудь подалее от города, хотя и в таком городе, как садами укрытый наш златоглавый Киев, она не теряет своей прелести; но все же – город, а мне захотелось уединенного тихого уголка. Эта по-

этическая мысль пришла мне в голову в начале или в половине апреля, не помню хорошенько. Помню только, что это случилось в самый развал нашей знаменитой малороссийской грязи. Можно бы и подождать немного, - весной грязь быстро сохнет. Но уж если что мне раз пришло в голову, хотя бы самое несбыточное, так хоть роди, а подавай. На этом пункте я имею большое сходство с моими неподатливыми земляками. Писатели наши и вообще люди приличные чувство это называют силою воли, а его просто можно назвать воловьим упрямством – оно живописнее и выразительнее».

Як і всі інші повісті, ця починається як усне звернення автора до читача, до якого він апелює безпосередньо, називаючи його або «благоклонный читатель», або «терпеливый читатель». Відтворення розмовної інтонації досягається як вживанням коротких синтаксичних періодів – речення невеликі за обсягом, з багатьма пунктуаційними знаками, що вказують на «коротке дихання», на паузи, що їх неодмінно робить оповідач, так і ремарками оповідача, такими словами, як вздумалось мне, не помню хорошенько, помню только, що мають засвідчити спонтанний характер мовлення, безпосереднє звернення до співбесідника. Шевченко у своїх повістях не часто вживає слово «український», але якщо воно вже з'являється в тексті, то завжди з позитивним значенням. Так і тут: *прекрасная украинская весна* протиставляється *знаменитой малороссийской грязи*. Як і завжди, Шевченко дуже точно дозує серйозне й іронічне, іноді просто зіштовхуючи, здавалося б, абсолютно протилежні за тональністю поняття, як-от: «сила воли» та «вололье упрямство» (принагідно звернімо увагу на фонетичну схожість слів: воли – вололье). Характеризуючи таким, не дуже похвальним, чином як себе самого, так і своїх земляків, автор, однак, не ототожнює себе з ними. «На этом пункте я имею большое сходство с моими неподатливыми земляками» – каже він, тим самим негласно відмежовуючи себе від них в інших пунктах.

Балансування між двома стилями, пародіювання романтичних кліше триває й далі:

«Долго я перебирал в памяти своей моих добрых приятелей, укрывшихся в тени уединения, т. е. посвятивших себя совершенному бездействию. После тщательной переборки я остановился на одном отставном гусаре, называвшем меня своим родичем, чему я совершенно не противоречил. Лежал он или, как бы выразиться иначе, прозябал он в самом живописном уединенном уголке Киевской губернии».

Отож, із цього пасажу дізнаємося, що автор має багатенько приятелів-нероб, що одним із них є відставний гусар, щодо якого Шевченко вживає дуже несподівану ознаку: *лежал он* – але саме це, несподіване для сталої характеристики людини дієслово найвлучніше свідчить про найвищий ступінь бездіяльності, якого тільки може досягти жива істота, що тут-таки прояснюється відвертою пародією на «високий штиль» – дієсловом *прозябал*.

Після звичного вже для читача детального етнографічного опису місцевості – за Шевченком можна було б зробити точну карту Київської губернії – іде начебто справжня зав'язка повісті, несподівано абсолютно в дусі кримінальних повістей, на кшталт Едгара По:

«Посоветовавшись с Трохимом, решили мы ночевать на почтовой станции и, я вам скажу, мы хорошо сделали, что так придумали умно, а иначе мне, может быть, никогда не пришлось бы писать этой «Прогулки», а вам читать ее, мои терпеливые читатели, потому что узел описываемого мною происшествия завязался именно в эту достопамятную ночь. Только не на почтовой станции, как это большею частью случается, а... но зачем забегать вперед!».

Відомо, що поштова станція часто була місцем дії романтичних повістей (згадаймо хоча б «Станционный смотритель» Олександра Пушкіна), отож, тут знову відчувається кепкування автора з усталених канонів – усі обирають за місце дії саме поштову станцію, а я не хочу. До речі, тут уперше оповідач виступає не як «той, хто розповідає про події», а саме як письменник, автор і водночас герой повісті. Та найдивовижнішим є те, що після такого гостроцікавого початку автор далі веде оповідь

у спокійному, умисно уповільненому тоні, що аж ніяк не є типовим для детективних оповідань. Ця навмисна провокативність є провісницею авангарду, визивної прози Зошценка, Хармса, Йогансена.

Шевченко, як питомий формаліст 20-х років наступного (XX) століття, виставляє на суд читача різні можливі варіанти зав'язки. За першою, детективною, іде друга – водевільна:

«Решившись ночевать на станции, я спросил у смотрителя, есть ли у них комната для проезжающих.

– Есть две – отвечал он – только обе заняты. Какая-то барыня, должно быть с молодой дочерью, заняли обе комнаты.

– Барыня с молодой дочерью? – подумал я. – Эх, как досадно, что я не гусар или хоть просто военный, я бы знал, как тут распорядиться: просто по праву проезжающего по казенной надобности (*военные не ездят на почтовых по своей надобности*) *закупорил бы мать с дочерью в одну комнату*, а в другой сам расположился и *на досуге занялся бы обсервациею в замочную скважину*. Вот вам и начало романа, чисто в гусарском вкусе: я, было, признаться, и того... да нет, не хватило духу. Сказано, кому не написано на роду быть военным человеком, так тот хоть в аршин запусти усы, а всё останется штафиркой».

Цей епізод так насичений підтекстом, що його можна довго тлумачити: тут, поряд з відмінним знанням армійських буднів («военные не ездят на почтовых по своей надобности»), і стала нехіть автора до військових, що розкривається через їхню гіпотетичну безцеремонність («закупорил бы мать с дочерью в одну комнату, на досуге занялся бы обсервациею в замочную скважину»), і кепкування із себе самого та з однієї зі своїх «портретних ознак» – довгих вус), і дуже характерне для Шевченка визнання своєї повної неспроможності хоч на мить зарахувати себе до категорії військових.

Наступний епізод – це опис трактиру, де авторові доводиться заночувати, полишивши свої мрії про комфортний нічліг на станції: «...я мог бы описать вам белоцерковский жидовский трактир со всеми его

ШЕВЧЕНКІАНА

грязными подробностями, но фламандская живопись мне не далась, а здесь она необходима». Це зауваження вже вкотре переконує в тому, що автор не розрізняє двох своїх іпостасей – письменника та художника. Опис словом і пензлем є для нього рівнозначними величинами. Уживши свій улюблений прийом опису через заперечення – «фламандская живопись мне не далась» – Шевченко потім детально блискуче описує інтер'єр трактиру, тим самим наче спростовуючи свою неспроможність імітування фламандського живопису з його увагою до деталей. Цей опис, як і завжди, побудований на іронічному зіткненні як протилежних понять, так і протилежних стилістичних шарів, на прийомі невинного очікування:

«...по скользким железинам вскарабкался я кое-как в темный коридор и наткнулся на что-то железное – так ловко наткнулся, что чуть лба себе не раскроил. Таково было мое вшествие в иудейскую гостеприимную обитель».

І трохи далі улюблений Шевченком оксюморон:

«Он помог мне стащить с плеч насквозь промокшую непромокаемую шинель».

(Принагідно нагадаємо, що оксюморонні сполучення, як-от: «пожилая молодая особа», «пожилой молодой человек», дуже любив Діккенс,).

Живопис словом дозволяє оповідачеві створити суто зорову картину, де на темно-му тлі яскраво виділяється жовта пляма:

«Комната была что-то вроде лавки, с шкафами около стен и стеклянным ящиком вдоль комнаты вроде застойки. Перед ящиком я остановился и между галантерейными безделушками, как бы вы думали, что я увидел? Книгу в желтой обертке».

Книга «Украинская поэзия» польського україномовного поета Тимка Падури надає авторові черговий привід вдатися до роздумів, пов'язаних не лише з її змістом, а й із її зовнішнім, не дуже привабливим, виглядом:

«Кроме сальных пятен, я заметил на полях листов то прямые черты, крепко проведенные где ногтем, а где и карандашом, то знак восклицательный, то знак вопросительный, то черт знает что.

– Ай, ай! – подумал я, – да ты побывала уже в руках у нашего брата, критика».

Поза чисто естетичною реакцією на псування книги, яка для Шевченка була не просто предметом пошанування, а й найсердечнішим другом, привертає увагу власна характеристика: *наш брат, критик*. Пригадаймо, що майже такий самий вираз Шевченко вживає в повісті «Музикант»:

«Хозяин мой, нужно заметить, был уездный преподаватель русской истории и любил щегольнуть своими познаниями, особенно перед нашим братом, ученым».

Ось як Шевченко себе відрекомендує читачеві – не борець проти тиранії, а учений, критик або вільний художник, а найчастіше – усе це вкупі.

Жалюгідний стан книжки – такого рідкісного предмета в цій мізерній обстановці – дає оповідачеві привід покепкувати з марнославства не лише деяких вельможних панів, а й славетних літераторів:

«Портить карандашом или ногтем чужую книгу непростительно, но тут все-таки есть хоть какая-нибудь мысль, что я, дескать, читал такую книгу и нашел в ней это хорошо, а это дурно, хотя подобного читателя совсем не извиняет в порче чужой собственности. Чем же извинить господ, портящих стекла на почтовых станциях своим драгоценным алмазом, выводя на стекле свой замысловатый вензель, как на каком-нибудь важном документе, четко и выразительно? Чем извинить этих господ? Для чего они это делают? Какая тут мысль? А какая-нибудь да кроется же в этих замысловатых вензелях и росчерках? Неужели только та, что такой-то и такой проезжал здесь с алмазным перстнем? Только, и ничего больше. Какое мелкое, ничтожное тщеславие! А говорят и даже пишут, будто бы знаменитый лорд Байрон изобразил где-то в Греции на скале свою прославленную фамилию. Неужели и этот крупный человек не чужд был сего мелкого, ничтожного тщеславия?».

Крім цього разу зовсім не пародійного пафосу, з яким Шевченко ганить марнославство, звернімо увагу на улюблений ним прийом пародійного зіткнення антонімів: «стекло – драгоценный алмаз», «крупный человек – мелкое, ничтожное тщеславие».

Повертаючись до «давно знайомої книги», автор мимохіть виявляє свою глибоку ерудицію не лише на терені історії України та запорізького козацтва, але й у царині українського та польського фольклору, проте робить він це аж ніяк не у формі ученого трактату, а через взяття на глум невіглаха, якого він називає «ученим мужем», та через власне нібито приниження – «наш брат-хохол» – і таке перевертання характеристик створює блискучий сатиричний ефект:

«Над песней под названием «Запорожская песня» было весьма четко написано: «Скалковский врет», Что бы значила эта весьма нецеремонная заметка? Я прочитал песню. Песня начинается так: «Гей, козаче, в имя Бога». Какое же тут отношение к ученому автору «Истории нового коша»? Не понимаю. Ба! вспомнил. Эту самую песенку ученый исследователь вкладывает в уста запорожским лыцарям. Честь и слава ученому мужу! Как он глубоко изучил изображаемый им предмет. Удивительно! А может быть он хотел просто подсмеяться над нашим братом-хохлом и больше ничего? Бог его знает, только эта вольнопольская песня столь же похожа на песню днепровских лыцарей, сколько похож я на китайского богдыхана».

Вочевидь, саме ця польська ремінісценція наштовхує оповідача на продовження спілкування з фактором у душі народних казок:

«– Какою же мне задать ему задачу, так что-нибудь вроде пана Твардовского? – спросил я сам себя и, подумавши, сказал ему: – Ты знаешь английский портер под названием «БраунстутБерклейПеркенс и компания»?»

– Знаю, – отвечал он.

– Достань мне одну бутылку, – сказал я самодовольно.

– Зараз, – сказал жидок и исчез за дверью.

– Ну, – подумал я, – пускай поищет. Теперь этого вражеского продукта и в самой столице не достанешь, не только в Белой Церкви».

Виступаючи в ролі пана Твардовського, героя українсько-польських народних ка-

зок [2] (з якими, як бачимо, наш автор також був добре обізнаний), що, продавши душу чортові, давав йому різні доручення, які важко було виконати, буквально через кілька рядків після удаваного самоприниження: «наш брат хохол» – оповідач загадує факторові дістати англійський портер з такою довгою назвою, що й вимовити важко. Він і сам це розуміє, і тому кепкує сам із себе: «сказал я самодовольно». Між іншим, цей глузливий діалог містить також і натяк на реальні історичні події – Кримську війну, в якій Англія і Росія були ворогами (звідти й «вражеский продукт»).

На цьому випробування в душі пана Твардовського не завершуються. За своїм звичаєм надавати всім своїм персонажам, навіть другорядним, міфологічні імена, оповідач так само вчиняє і цього разу, називаючи фактора або «мизерным Меркурием», або «рыжим Меркурием», а служницю «запачканной Гебой». (Згадавши, що Меркурій – це бог торгівлі, а Геба розливала вино на бенкетах грецьких богів, ми бачимо, наскільки влучними є ці характеристики). Отож, оповідач просить свого мізерного Меркурія купити йому нові нерозрізані книжки, що в цій глухомані здається знову-таки завданням не до розв'язання і з яким фактор так само успішно пореється, на превеликий подив оповідача, якого він, однак, намагається не виявити (знову так і проситься аналогія з англійським джентльменом):

«А меня прервал вошедший в комнату фактор с двумя новенькими книгами в руках. Я изумился, но сейчас же пришел в себя и велел подать щуку и потом уже обратился к фактору, равнодушно взял у него книги. Смотрю – книги действительно новые, неразрезанные. Я хотя и привык, как человек благовоспитанный, скрывать внутренние движения, но тут не утерпел, ахнул и назвал жидка настоящим слугою пана Твардовского».

Цей епізод становить уже третю, справжню зав'язку повісті, бо він виводить на першого справжнього її героя. Спочатку з'ясовується, що книжку цю продала нужденна вдова якогось флотського офіцера. Це надає оповідачеві привід поміркова-

ШЕВЧЕНКІАНА

ти над владою грошей та її сприйманням різними народами: «Услужливый за деньги жид, если узнает, что у вас наличных и в виду не имеется, то он вам и воды не даст напиться, а о хлебе и говорить нечего. А впрочем, русский человек сделает то же, с тою только разницею, что побожится и перекрестится, что у него все было и все вышло, а денежному гостю подаст все, что бы тот ни просил, и принесет все требуемое перед вашим же носом. При слове «деньги» редкий из нас – не жид». У цій гіркій констатації звернімо увагу, що до визначення «руський человек» Шевченко залучає й себе самого, а значить, як росіян, так і своїх земляків, підкреслюючи це словом «ми»: «при слове «деньги» редкий из нас – не жид».

Отже, автор береться за принесену книжку, що виявляється «Морским сборником» і раптом натрапляє на історію, яка збуджує його увагу: «Я стал читать и что же я прочитал? Прочитал я то, чего не прочитывал ни в одной печатной книге, а я их так немало прочитал».

Крім навмисної тавтологічності, дуже характерної не лише для Шевченка-прозаїка, а й для Шевченка-поета (мінімалізм) належить відмітити й надмірну скромність самого автора (евфемізм «немало прочитал»), адже тексти повістей та «Журналу» свідчать про вражаючу обізнаність Шевченка не лише в галузі літератури й мистецтва, а й філософії, історії; на сторінках його творів трапляються також відомості з геології, астрономії, математики тощо.

Отже, оповідач, герой повісті «Прогулянка...», прочитавши про те, як один моряк-інвалід, відмовившись від будь-яких нагород, попросив, щоб його сестру звільнили з кріпацтва, почувався надзвичайно зворушеним. Але й тут він не справджує очікувань читача. Адже з біографії самого Шевченка (а хто в Україні не знає біографії поета?) відомо, що він сам робив усе можливе, аби визволити своїх рідних з кріпацької неволі. Та ось що читаємо в повісті: «Мне, однако ж, не спалось. Матрос расшевелил мое воображение и отогнал услужливого Морфея. Простое и самое естественное дело простого человека рисовалось в мо-

ей душе яркими, лучезарными красками. Должно быть, я сильно обнищал сердцем, когда меня так поразило это, по-видимому, обыкновенное явление. Неужели вместе с цивилизацией так плотно к нам прививается эгоизм, что мы, т. е. я – едва верил в подобное бескорыстие? Должно быть, так. А по-настоящему не должно быть так: образование должно богатить, а не окрадывать сердце человеческое. Но, к несчастью, это теория». Бачимо, що автор і себе звинувачує в егоїзмі. Чому ж це так? Може, тому, що надто вже сильним було розчарування колишнього кріпака, колишнього сільського хлопця, який так тягнувся до освіти, коли він особисто познайомився з «вищим світом» та з багатьма освіченими людьми.

Запалившись сюжетом, оповідач вирішує написати на нього героїчну поему. І тут він, безумовно, кокетує, применшуючи свій поетичний хист:

«Во дни минувшие, во дни невинности моей, как говорит поэт, и я втихомолку кропал стишонки, да и кто из нас их не кропал? Следовательно, мне это рукоделье было несколько знакомо».

Спочатку він обирає, де саме і як відбуватимуться події: «Место действия – страшный четвертый бастион в Севастополе, еще страшнее лазарет там же и, в заключение, укрытое цветущими вишневыми садами малороссийское село, и среди этого очаровательного села встречается свободная сестра своего великодушного калекубрата. Канва готова – осталось подобрать тени, и за работу. Я уже начал было и тени раскладывать, не теряя из виду общего эффекта». Слід згадати, що четвертий бастион і лазарет – це місце дії Севастопольських оповідань Л. Толстого, написаних у квітні 1855 року, отже, книгочій Шевченко був з ними знайомий. Мало того, у виборі теми ввижається прихована полеміка з майстром слова, адже в його «Журналі» натрапляємо на такий запис:

«Придя на квартиру, я на сон грядущий прочитал «Рассказ маркера» графа Толстого. Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна.» Слід визнати абсолютну правоту Шевченка із цього погляду, бо надуживання просторічними слівцями,

такими як «маркёл, не видамши, потрафлять» не наближають стиль мовця до народного, а свідчать саме про загравання з народом, про «підроблену простоту».

До речі, говорячи про новий задум, оповідач, як і раніше, не робить різниці між мистецтвом слова і мистецтвом пензля: «осталось подобрать тени». Судячи із сюжету, поема мала бути досить сентиментальною. Та читач марно чекатиме на подальший розвиток подій у цьому ж дусі. Натхненна робота з розкладання тіней переривається найпрозаїчнішим чином:

«Слушаю, в комнате будто что-то шепчет. Не бредит ли Трохим во сне после жидовской шуки? Прислушиваюсь, действительно Трохим, только не бредит, а про себя шепчет:

– А ...хочется пить, а не хочется встать».

Змусивши служника піднятися і подати води своєму панові, тобто оповідачеві, останній наказує йому самому напитися, знайшовши таким чином оригінальний спосіб подолати Трохимову ліню. Але цей аж ніяк не поетичний епізод порушує і плани самого автора: «Я принялся было опять за прерванную нить своей поэмы, но Морфей-приятель задернул занавес, и едва зримая и великолепная декорация скрылась от моих очей.»

Не може не вражати органічний зв'язок автора з античною міфологією, що нею буквально просякнуті усі його прозові твори. Ось і тут фігурує не лише «Морфей-приятель», а й «прерванная нить поэмы», що не може не викликати ще однієї асоціації зі світом античності.

Окремішність автора повісті-оповідача, його неналежність до жодного з визначених станів суспільства зауважують сторонні люди:

«– О чем это вы так задумались, Трохим Сидорович? – наконец, спросил я его шутя. Трохим мой вздохнул, повернулся лицом к дормезу и проворчал что-то, похожее на брань.

– Не «Отченаш» ли вы читаете? – спросил я его, едва удерживаясь от смеху.

– «Отче наш», – проговорил он сквозь зубы.

– За чью ж это душу? – спросил я его, смеясь.

– За чертову, – отвечал он тем же тоном и, оборотясь ко мне, сказал:

– Правду сказал жид, у которого мы ночевали, что вы не похожи не только на пана, не походите даже на простого шляхтича голопуз...

Последнего слова он не договорил и опять отвернулся от меня....

– Ну, а ты как думаешь, Трохиме, похож я на пана, хотя и сбоку? – спросил я его шутя.

– Ни сбоку, ни спереду, – отвечал он, не задумавшись».

Як бачимо, така «декласованість» анітрохи не засмучує автора. Вийшовши із самих низів і піднявшись до «панства», він, мабуть, і справді не вважав себе закріпленим за якоюсь соціальною групою, тобто був вільною людиною в повному сенсі цього слова.

Безумовно, відчуваючи себе українцем, він, тим не менше, дозволяє собі постійно кепкувати зі своїх земляків:

– Что же ты не трогаешь? – сказал я ямщику.

– А я думал – сказал ямщик, не вынимая трубки изо рта – что мы так за ними и поедем до самой станции.

– Ах ты, хохол! Как ты скверно думал. Трогай-ка лошадей проворнее! – сказал я».

А далі в оповідачеві знову говорить художник, цінитель прекрасного:

«Когда мы проезжали около дормеза, я заглянул в окно, и передо мной мелькнула необыкновенно прекрасная женская головка, повитая чем-то черным. У меня как будто бы молотком ударило в сердце, и я уже до самой станции ничего не видел, кроме очаровательной головки».

Одразу за цим романтичним пасажем іде цитований вище кумедний епізод знайомства з «фігурою». Якщо спочатку оповідач бачить цю невідому особу здалеку, так що термін «фігура» є логічно виправданим, то збереження цього слова при безпосередньому спілкуванні створює комічний ефект:

«Я снова оглянулся и, кроме тройки и ямщика, увидел стоящую в телеге фигуру в черной бурке и в каком-то мудреном картузе. Через минуту тройка, телега и стоящая в ней фигура очутились у самых окон

ШЕВЧЕНКІАНА

дормеза. Фигура на минуту наклонилась к окну, как бы спрашивая о здоровье закупоренных в подвижной светлице красавиц. Потом фигура в бурке и картузе приподнялась и хриплым голосом стала кричать на ямщиков, чтобы подавали скорее лошадей»....

«Растворилась дверь, и в комнате явилась фигура в бурке и мудреном картузе. Не снимая картуза, фигура хриплым басом спросила стоявшего перед ней зрителя:

– Есть ли лошади?

...Фигура бросила дорожную на стол и, заметя третье лицо, т. е. меня, приподняла картуз и кивнула головой. Я отвечал тем же, только немного скромнее, и предложил фигуре стакан чаю с дороги. Фигура не отказалась... Фигура, не допивши стакана чаю, скрылась за дверью».

Ці фрази сприймаються як частина сценарію або вказівки художника до анімаційного фільму.

Художником автор залишається й коли він описує «суб'єкта», як він називає трохи згодом цю саму фігуру, абсолютно невимушено переходячи від графічного опису до реалістичного:

«О подробностях фигуры господина гвардии отставного ротмистра не могу сказать ничего положительно, потому что она скрывалась под буркой. А лицо? Лицо довольно обыкновенное... Нос большой, довольно аляповатый и довольно красный, глаза тоже красные, навывкате. Губы толстые, особенно нижняя, усы искрасна-черные, большие; о волосах на голове тоже ничего положительно не могу сказать, потому что он не снимал своей затейливой фуражки. Если всмотреться в него попристальнее, так, может быть, нашлись бы какие-нибудь особенности, но я не успел попристальнее всмотреться и подробнейшее окончание портрета оставляю до следующего сеанса».

Проте сподівання автора побачити таємничу красуню не справджуються, замість прекрасної незнайомки приходить стара – баба-яга, як її називає розсерджений оповідач:

«Я посмотрел грустно на экипаж, как лисица на виноград, и отправился скрепя сердце потчевать чаем старуху».

Надзвичайно цінними є міркування Шевченка щодо ролі книги в житті людини. Забувши «Морской сборник» у трактирі, він не шкодує грошей, посилаючи за ним спеціальну людину.

«Но дело не в том, интересен он или нет, а в том дело, что я взял с собою только две или три книги, и то не знаю, какие.... А нужно вам сказать, что *книги для меня, как хлеб насущный, необходимы*, и две недели, которые я предполагал посвятить моим родичам, без какой-нибудь книги покажутся бесконечными. Поэтому-то я и дорожил моим «Морским Сборником», и еще потому, что родич мой, хоть и не без образования человек, но книги боялся как чумы и, следовательно, на его библиотеку нечего было рассчитывать. Станным и ненатуральным покажется нам, грамотным, человек, существующий без книги!».

Книга як хліб насущний – ці слова, мабуть, найяскравіше характеризують автора повістей, так само як і заувага, що дивною і неприродною йому видається людина, яка, будучи письменною, не потребує книги як життєвої необхідності.

Дуже показовою під цим оглядом є напів-гумористична історія про потаємне кохання оповідача до кухарки: «Кухарка моя во время оно казалась мне ангелом кротости и образцом воспитания. Я не волочился за ней открыто, это не в моей натуре, но втайне боготворил ее. Это общая черта антивоенного характера. Вскоре она вышла замуж за моего родича и с ним уехала в деревню. Я поохладил свою глубоко-робкую любовь двухлетним несвиданием и потом уже видался с нею довольно часто, но не как пламенный обожатель, а просто как старый знакомый и притом родственник». «Глубоко-робкая любовь» – здається, так може сказати лише поет. Одним епітетом він реєструє цілий попередній «резонерський» абзац, у якому пояснює свою поведінку, і робить загальний умовивід, парадоксально називаючи характер, що боїться зовнішніх виявлень, «антивоенным» – ще один думельний випад у бік військових; а контрастом до цього, противагою, яка завше присутня у структурі абзацу, є неологічний вираз: «поохладил двухлетним несвиданием».

ОЛЕНА СОЛОМАРСЬКА, ДМИТРО ГОРБАЧОВ. ШЕВЧЕНКО ЯК ЕСТЕТ І АРИСТОКРАТ ДУХУ

Чому ж оповідач після дворічної розлуки дуже швидко переходить у своєму ставленні до кухні від обожнювання до презирства? Річ знову в літературі. Виявляється, що ця дама не любить читати, а натомість страшенно любить грати в карти:

«Книги она просто ненавидит, и если бы была какой-нибудь маркграфиней во времена Гуттенберга, то не задумалась бы возвести знаменитого типографа на костер. Это верно. Зато озолотила бы изобретателя тузов, королей, дам, валетов и т. д., словом, изобретателя карт – она воздвигла бы кумир и молилась ему как богу-просветителю человеческого рода».

Ця гнівна філіппіка ще раз доводить, що для Шевченка не було вищої цінності за книгу, і що ніхто не міг викликати в його серці більшого обурення й презирства, як людина, яка мала всі можливості для того, щоб користатися з цієї цінності, але занебувала її заради карт, кокетства та інших нікчемних, на його думку, занять. Тому він робить з пустої, але звичайної, а може, і не найгіршої, жінки справжнього монстра. Що ж його обурює найбільше?

«Все это только отвратительно, а вот что горько. У моей прекрасной кухни растет прекраснейшее дитя, девочка лет четырех или около этого, резвая, милая, настоящий херувим, слетевший с неба. И херувим этот, это прекраснейшее создание отдано в руки грязной деревенской бабы. А нежная мамаша шнурует себе да припекает папильотки, даже на затылке, и знать больше ничего не хочет. Однажды привез я для Наташи (так называется дитя) азбуку и детскую естественную историю с картинками. Надо было видеть, с каким недетским восторгом она любовалась моим подарком и с каким любопытством расспрашивала она свою красавицу-мамашу о значении каждой картинки; но мамаша, увы! обращалась или ко мне, или просто посылала ее к няньке играть в куклы».

Так ось у чому річ! Якщо в юриспруденції існує покарання за ненадання допомоги людині у скрутній ситуації, то Шевченко ладен був би ввести покарання за ненадання допомоги в просвітництві, за непоцінуван-

ня Книги. Тому на голову кухні він вивергає таку страшну інвективу:

«Зачем они детей родят, эти амфибии, эти бездушные автоматы? С какой целью они выходят замуж, эти мертвые красавицы? Чтобы сделать карьеру, как выражается моя кухня; а дети – это уж необходимое следствие карьеры, и ничего больше. Бедные бездушные матери! Вы свой долг, свою священную обязанность передаете наемнице гувернантке и, *еще хуже, деревенской неграмотной бабе*. И диво ли после этого, что порода хорошеньких кукол у нас не переводится? Да и будет ли когда-нибудь конец этой породе? Едва ли – она страшно живуча на нашей тучной, заматерелой почве».

Отже, виходить, що Орини Родіонівни підходять лише таким паничам, відірваним від народу з народження, як Пушкін, а синові народу Шевченку подавай «изящное воспитание»! Цікавий парадокс.

У «Прогулянці...», частіше ніж в інших своїх повістях, Шевченко використовує російський фольклор. Тут і російські пісні:

Не шей ты мне, матушка, красный сарафан.

І прислів'я та перифрази відомих висловів:

«На другой день ямщик с книгами явился передо мной, как лист перед травой. Я посмотрел грустно на экипаж, как лисица на виноград. Книги боялся как чумы. Жни, что посеяла. То-то и есть, что все мы более или менее лисицы с пушком на рыльце. Хлеб-соль ешь, а правду режь. Пора знать и честь. Сон в руку. Я искал рукавиц, а они за поясом торчат. Горбатого могила исправит. В чужой монастырь со своим уставом не суйся».

А наскільки актуально, наскільки вагомо для сьогодення звучать такі слова: «Если бы мы, не только сочинители, но вообще люди честные, не смотрели ни на родство, ни на покровительство, а указывали пальцем прямо, благородно на шута-родственника и на грабителя-покровителя, то эти твари, по крайней мере, днем бы не грабили и не паясничали. – Да это невозможно, – скажут честные люди вообще, а сочинители в особенности. – Какое нам дело до его

ШЕВЧЕНКІАНА

хозяйства, до его средств и источников? Он ведет себя хорошо, безукоризненно хорошо и притом покровительствует даже... даже художникам. Чего ж нам более?».

Правда, автор не дарує й собі у цьому плані, заявляючи досить цинічно:

«Все это так, все это в порядке вещей, – скажет благосклонный читатель. – Да как же ехать к людям, которые не нравятся? Ну, а если она как-нибудь прочтет этот ядовитый пасквиль, эту желчную правду, тогда что? У всякого свой вкус: во-первых, я еду для прекрасного весеннего пейзажа, а не для карикатурных фигур на первом плане этого прекрасного пейзажа. А насчет второго замечания я совершенно спокоен. Если бы даже я посвятил сие нехитрое творение моей милой кухне и даже преподнес бы ей экземпляр в сафьянном переплете, и тогда бы она скорее употребила бы его на папилютки, чем удосужилась бы прочесть сие неложное изображение собственной персоны.» Отже, він і сам зізнається, що не зичив би собі, аби близькі, хоч і неприємні йому люди, дізналися, що він про них думає. Ще один парадокс людської натури.

Оповідач з незмінним Трохимом, який незмінно гнівається на свого пана, вирушають знову в путь. Настає ніч, і це дає Шевченкові привід не лише зробити рідкісний за красою опис місячної ночі, що нічим не поступається відомому майстрові пейзажу Миколі Гоголю, а й провести надзвичайно оригінальну паралель між красою природи і красою мистецького твору:

«Вскоре настала ночь – тихая, теплая и темная. Удивительная ночь! Красноватые звезды казались крупнее обыкновенного и как-то особенно прекрасно горели на темном фоне. Очаровательная ночь! Таким очаровательным ночам обыкновенно предшествует продолжительный весенний дождь, а это не редкость в Малороссии. Жаль, что луны не было. А люблю я ее полную, круглую, румяную, перерезанную длинными золотыми тучками и в каком-то обаятельном тумане поднимающуюся над едва потемневшим горизонтом. Как ни прекрасна, как ни обаятельна лунная ночь в природе, но на картине художника, как, например, Калама, она увлекательнее,

прекраснее. Какая же непостижимая божественная тайна сокрыта в этом деле руки человека, в этом божественном искусстве? Творчеством называется эта великая тайна, и...завидный жребий великого поэта, великого художника. Они братья наши по плоти, но, вдохновенные свыше, уподобляются ангелам Божиим, уподобляются Богу, и к ним только относятся слова пророка, их только создал он по образу своему и подобию, а мы – толпа безобразная и ничего больше».

Шевченко ставить мистецтво вище за природу й вивищує великого поета, великого художника не просто з натовпу, а ставить їх вище за весь рід людський, стверджуючи, що лише вони є образ Божий. І хоча він скромно не відносить ці слова до себе, тепер, через півтора століття, «доброзичливий читач» має всі підстави зробити це за нього. Мимоволі думаєш про всіх тих, а їм «несть числа», хто, мабуть, інтуїтивно відчуваючи вищість за себе цих Богом вдохновених апостолів, намагається впевнитися, що зовні вони такі самі люди, як і вони, і з цього приводу спробувати поставити їх врівень із собою. Давня, безпрограшна для певного типу породи людської гра, від якої страждав не один творець:

Все вы на бабочку поэтиного сердца
Взгромоздились грязные, в калошах и
без калов
(В.Маяковский).

Однак:
То небезпечно – генія цькувати.
Він у безсмерті страшно вам воздасть
(Л.Костенко).

Але повернімося до «Прогулянки...». Дорога – це ще одне джерело натхнення для багатьох прозаїків і поетів. Проте кожен описує подорож з різної точки зору. Для когось це привід для ідеологічних міркувань, для іншого – нагода описати чужі країни і звичаї, а для Шевченка це насамперед етнографічно-історичні та психологічні на черки, пов'язані з рідною Україною, але водночас вписані до загальноєвропейського історичного та культурного контексту:

«Местечко Лысянка имеет важное значение в истории Малороссии. Это родина отца знаменитого Зиновия Богдана Хмель-

ницкого, Михайла Хмиля. И еще замечательна (если верить туземным старикам) своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам и жидам Максим Железняк в 1768 году. Да если считать все подобные события, недостойные памяти человека, замечательными, то не только какая-нибудь Лысянка, – каждое село, каждый шаг земли будет замечателен в Малороссии, особенно по правую сторону Днепра. В чем другом, а в этом отношении мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли. Одно, в чем они разнились от европейцев: у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации и никогда не разыгрывались по воле одного какого-нибудь пройдохи, вроде Екатерины Медичи, что допускали нередко у себя западные либералы».

Ось вам в одному параграфі не просто історія України, але й блискучий історико-порівняльний аналіз найкривавіших подій європейської історії, навіть з аналізом причин і наслідків тих «кривавих трагедій», яким автор виносить вирок, кажучи, що вони недостойні пам'яті людської. «Знову непослідовність!» – обурено вигукне обізнаний читач, пригадавши «Гайдамаків» того самого автора. Ба ні. Пригадаймо ту хитру передмову до поеми, що йде «по мові», і де Шевченко, вже прозою, пише: «Начнем же уже начало книги сице: весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тинном, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками, весело... а все-таки скажеш... «Слава Богу, що минуло» – а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами».

Отже, бачимо, що Шевченко-поет і Шевченко-прозаїк далеко не завжди збігаються в тональності, у настрої, поет є романтик, якого, як Байрона, як Лермонтова, як Шеллі, захоплює азарт боротьби, змалювання

сильних характерів, «гомін повсталіої України», тоді як прозаїк є тверезим аналітиком, істориком і психологом, який має мужність визнати, що криваві трагедії слід так і називати кривавими трагедіями, незалежно від того, хто, як і з якою метою їх вчиняв, та що конче необхідно застерігати людство від нерозумного повторення історичних помилок (на жаль, нікому й ніколи так і не вдалося цього зробити успішно).

Від аналізу історії оповідач одразу ж переходить до опису дрібно-побутових подій, кардинально переключаючи увагу читача і вкотре підтверджуючи принцип мозаїчності, за яким він будує свої повісті:

«Во время самого обеда телега наша остановилась перед домом моего гостеприимного родича. Встретил он меня на крыльце с салфеткою в руке, а кухня в столовой с озабоченным лицом и с выпачканным в муке носом. Это значило, что купичи в печке и еще не поднялись до определенной высоты – этот важный процесс еще не свершился и своей неизвестностью тревожил заботливую хозяйку...»

Подобно Чацкому, который, как выразился бессмертный поэт, попал с корабля на бал, а я с телеги да прямо за стол, и еще чуть-чуть не в непромокаемом плаще и в калошах».

Свідоме комедійне зниження тональності: «с корабля – с телеги; на бал – за стол, и еще чуть-чуть не в непромокаемом плаще и в калошах» – як ми вже неодноразово пересвідчувались, є дуже характерним для Шевченка.

Далі знову йде неначе відгомін наміченого на початку детективного сюжету з невідомою, яка то з'являється у своєму дормезі, як зачарована красуня у замку:

«Я рассказал про дормез и заключенную в нем красавицу».

То знову таємничо зникає:

«– А кто такая эта молодая красавица, что с ним путешествует? – спросил я, обращаясь к ней (*к кухне*).

Ее заметно сконфузил мой вопрос, она замялась, покраснела, быстро встала из-за стола и побежала в пекарню».

Ця неординарна поведінка, зрозуміло, викликає ще більшу цікавість оповідача:

ШЕВЧЕНКІАНА

«Что же значит мой вопрос о путешествующей красавице, от которого моя не весьма конфузная кухня так сконфузилась? Тут что-то интересное кроется, а что именно, известно одному аллаху и, наверное, моей кухне. А когда известно ей, значит, известно всем и всякому, кроме меня, но я постараюсь открыть этот таинственный ларчик. А для чего? И на этом серьезном вопросе я заснул на уготованном мне ложе, в так называемом флигеле, в квартире № 1».

Слід зауважити, що в цій повісті Шевченка сон часто-густо виконує роль театральної завіси. Уся повість складається з великих сцен-епізодів, що формують акти, поділені між собою антрактами – засинанням оповідача.

Отже, перший акт повісті закінчився спробою написання сентиментально-героїчної поеми про великодушного матроса. Закінчення другого акту знаменує закінчення подорожі й перенесення центру уваги на місце – у садибу родича. Кожна сцена має своїх персонажів і свого героя. Але принагідно слід зауважити, що Шевченко ускладнює композицію, поєднуючи театральність сюжетної канви з процесом написання картини – він наче розкриває перед читачем не лише театральну завісу, а й живописну «кухню», коментуючи написане з погляду художника, що на наших очах створює складну багатофігурну групу:

«Хоть он, т. е. Трохим, и не первопланная фигура на изображаемой мной картине, но по своей оригинальности требующая некоторой отделки».

Майже за законами класицизму, між другим і третім актом іде інтермедія, яку присвячено незмінному супутнику і майже другу оповідача Трохиму.

«—Где же я помещу своего Трохима? — Это был первый вопрос, представившийся мне, когда я проснулся и осмотрел свою временную обитель. В этой коморке невозможно, здесь и одному тесно. А он у меня, как истинный хохол, любит развернуться, ему необходим простор».

Тут знову бачимо, що автор не ототожнює себе зі своїми земляками, адже хохол – це Трохим, а про себе самого він так

ніколи не скаже, хіба що жартома. Шевченко охоче вживає термін – «мої земляки», але сам завжди тримає дистанцію. Однак Трохим залишається в центрі уваги, як завжди дозволяючи оповідачеві висловлювати думки, лише опосередковано пов'язані з персонажем:

«Оставитъ его на произвол самого себя невозможно. Он, пожалуй, приютится у ленивой и избалованной дворни, и через неделю я своего Трохима не узнаю. Нет, это непозволительно и грешно даже. Он, не знаю, что вперед будет, а в настоящее время чист и непорочен, как новорожденное дитя, и по наивно-оригинальному характеру своему нисколько не подходит к категории лакеев, а тем более, крепостных лакеев».

Отаким є ставлення автора-оповідача до певної категорії «пригноблених верств населення» (він його вже, до речі, так само недвозначно висловив у «Музиканті»). Утім, зрозуміло, чому це так. Адже саме лакеї були повністю декласованими, бо відірвані від праці селянина, від життя на землі, хай тяжкого, але в єднанні з природою, вони опинялися майже в «невагомості», набували деяких панських звичок, найчастіше негативних, а проте мусили постійно принижувати себе, аби догодити своїм панам.

Мабуть, відчувши, що надто вже серйозно змальовує він своїх мало симпатичних родичів, автор вводить цю цікаву фігуру людини з народу, що має в собі щось споріднене зі знаменитим Семом Уеллером, слугою Піквіка з діккенсівського «Піквікського клубу», але з «малоросійським відтінком»:

«Породою своєю Трохим не принадлежит к слоям высшего круга людей. Он просто сын киевского мещанина. И когда я взял его к себе в жокеи, то он большею частью лежал на ларе в передней, но не спал, а глубокомысленно смотрел в потолок. Чтобы переменить род его занятий и предохранить от скорбута, я принялся учить его русской грамоте. Ленивый мальчуган сверх ожидания оказался прилежен и чрезвычайно понятлив. В продолжение месяца он начал читать гражданской печат-

ти книгу не хуже свого учителя, т.е. мене. Вивчивши грамоте Трохима, я успокоился насчет скорбута и его умственного застоя».

Шевченко, очевидно, відчуває таку відразу до самого слова «лакей», що пародійно змінює його, називаючи Трохима своїм «жокеєм» (лакей – жокей, суто поетична асоціація). У подальшому він продовжує описувати пригоди Трохима в такому ж гумористичному дусі. Ось, скажімо, сцена повернення Трохима після його походу до книжкової лавки, де він надумав купити собі книжки за власним смаком:

«Он возвратился уже в сумерки. Я против обыкновения моего спросил его сердито, где он пропадал во весь день.

«– Та всё на Подоле, – отвечал он, как ни в чем не бывало. – Там всё про войну говорили, так я и слушал – прибавил он, вынимая из кармана книги.

В это время наши войска блокировали Силистрию; меня подстрекнуло любопытство спросить Трохима, что же он слышал о войне.

– Я ничего не слышал, потому что далеко стоял. – И, подавая мне книги, прибавил: «Посмотрите-ка, какое добро я себе купил».

Я чуть не захохотал на его ответ о войне. Книги на меня произвели такое же действие».

Варто зауважити в цьому пасажі постійний інтерес автора до реальних політичних подій, які він з такою невимушеністю переплітає з життям вигаданих персонажів.

Отож, Трохим купив собі підручник фізики часів Катерини II з кресленнями і переписку Катерини з Вольтером. На питання «для чого он накупил себе этой дряни?» Трохим філософськи відповідає:

«– Не дрянь, – сказал он, развертывая переписку фернейского мудреца: - вы только пощупайте бумагу, просто лубок. Не только на мой век – и детям, и внукам достанет такой дебелой книги».

Щодо переписки Катерини II з Вольтером (фернейским мудрецом), цікаво було б дізнатися – чи слово «дрянь» тут вжито у тому сенсі, що для Трохима це надто хитромудра матерія, чи таким було ставлення самого Шевченка до славетних авторів

знаменитої переписки. Пародійне заперечення цього твердження з боку Трохима, мабуть, таки вказує на перше, зваживши на те, що Шевченко був майстром підтексту, а вжитий у словах оповідача вислів «фернейський мудрець» підштовхує читача до правильного сприймання ставлення Шевченка принаймні до одного з дописувачів.

Заохочений цікавістю Трохима до науки, автор починає його вчити письма, що останній опановує з такою самою блискавичною швидкістю, як і читання. І тоді оповідачеві спадає на думку доручити йому вести дорожній журнал. Ця просвітницька місія закінчується повним крахом: Трохим повністю полишає свої обов'язки служника й забуває покласти до валізи потрібні речі.

«– Что же ты смотрел в дороге? – прибавил я с досадой.

– Я всё смотрел, что мне нужно было записывать в тетрадку. Вы же сами приказали, – сказал он с упреком.

Он был совершенно прав, а я кругом виноват. Заставит лакея дорожный журнал вести! Глупо, оригинально глупо!».

А тут уже, з пересердя, з'являється слово «лакей» замість жокея, симптоматично, однак.

Утім, сцена завершується начебто прихованим вибаченням автора перед собою і перед читачем за збочення з «демократичного» шляху:

«Оригинал порядочный мой Трохим, но что особенно мне в нем нравится, так это отсутствие малейшей лакейской способности».

Інтермедія закінчується, як і годиться, засинанням оповідача після ситного обіду. Третій акт же починається з повернення до основної сюжетної – детективної, або ж донжуанської канви: пошуки незнайомки, що то з'являється, то десь зникає за обрієм.

«В комнате едва можно было уже различать предметы, а я все еще находился под влиянием великопостного обеда и был, как бы сказал крючкомей минувших дней, – был нем, как рыба, и недвижим, аки кладя. Что же вывело меня из этого полусуществования? Никто, и даже сам знахарь, не отгадает. За стеной, во втором номере, раздался

ШЕВЧЕНКІАНА

молодой женский голос. Я вздрогнул, как будто чего-то испугался. Оправившись, я приложил ухо к стене и только стал вслушиваться в волшебные звуки, как вошел в комнату оборванный, запачканный казачок и именем барыни просил меня в покои кушать чай».

Знову звернення до слов'янізмів використовується як засіб створення гумористичного ефекту. А останні слова: «...именем барыни просил меня в покои кушать чай» – є авангардовим засобом використання невласно-прямої мови (бариня запрошує «кушать чай» – типово міщанський вислів, який відтворює козачок, а автор усе це синтезує в одному реченні).

Під час вечері відбувається «дуже змістовна» бесіда стосовно необережно повідомленої оповідачем новини, що в армії збираються знищити еполети, а це викликає справжню бурю серед присутніх:

«Я всегда верил в непритворное обожание эполет всех вообще красавиц, а родственницы моей в особенности, но такое шаманское поклонение мишуре я в первый раз увидел... Однако, что же мне теперь с собою делать? Доказывать осламу, что они ослы – нужно самому быть хоть наполовину ослом; это неоспоримая истина».

Знову розправа над усім, що хоч якось боком стосується армії, і zarazом гумористична сентенція, що вкотре свідчить про усвідомлення оповідачем своєї інтелектуальної вищості над оточенням.

Повернувшись до своєї кімнати, автор знову стає художником у двох значеннях цього слова: майстром пензля і майстром пера. Читаючи наступні рядки, повністю розумієш, чому те саме дієслово «писати» застосовується як до письменництва, так і до малярства:

«Вошел я в свою комнату и остановился у двери, чтобы полюбоваться настоящей Рембрандтовой картиной. Трохим мой, положив крестообразно руки на раскрытую огромную книгу, а на руки голову, спал себе сном невозмутимым – едва-едва освещенный нагоревшей свечою, а окружающие его предметы почти исчезали в прозрачном мраке; чудное сочетание света и тени разливалось по всей картине. Долго я стоял

на одном месте, очарованный невыразимой прелестью гармонии. Я боялся пошевелиться, даже дохнуть боялся. Как мираж степной исчезает при легчайшем ветерке, так, мне казалось тогда, исчезнет вся эта прелесть от моего дыхания».

Закінчується ця лірична картина, як то часто трапляється в повістях Шевченка, комедійною сценою:

«Насладившись до усталости этой импровизированной картиной, я тихо подошел к столу, с сожалением снял со свечи и разбудил Трохима. Спросонья он что-то бормотал; я спросил его: – Что ты говоришь? – И он внятно и медленно прочитал: – Глаз есть орган, служащий проводником впечатлений света».

(Щось подібне бачимо в авангардиста 1920-х років Майка Йогансена:

«Ти селянин, Черепахо?».

«Авжеж що не грахв, – з гідністю відповів селянин Черепаха».

«Ну так от, вашего брата вже не буде, середньовічна ви категорія»

«Як це так середньовічна категорія? – образився селянин Черепаха. – Ви, товаришу, презумптивно оперуєте формулами і дефініціями, яких немає в клясиків марксизму»).

Після цієї, кумедної в устах малописьменного Трохима, вченої фрази, оповідач починає проводити справжній фізіологічний дослід:

«Я посмотрел ему в лицо: глаза были закрыты. Он спал. Я хотел испытать, может ли двигаться спящий человек, взял его за руку с тем, чтобы провести по комнате, но он проснулся.»

Далі знову йде сон, однак уже не як завіса між актами, а як повноправна сцена, що зачаровує надзвичайно гармонійним поєднанням зорових і звукових вражень, нагадуючи музичну ораторію якогось видатного композитора:

«Мрак сделался прозрачней и светлее, а в глубине этого синевато-бледного полусвета едва видимо образовался *темный*, широкий, ровный, как по линейке очерченный горизонт; за горизонтом тихо, медленно начал являться слабый розоватый свет и, усиливаясь, он принимал какой-то *мрач-*

ний тон. Горизонт *потемнел* и издавал звук наподобие соснового бора. Я превратился в слух и зрение. Еще минута, гул сделался слышнее, а горизонт *темнее*. Еще минута, и я уже слышал не неопределенный гул, а страшный рык какого-то чудовища. Свет усиливался и принимал серовато-млечный колорит. Из-за *темного* необозримого горизонта бесконечною стеною с огромными фантастическими куполами медленно поднимались тучи. Поднимаясь выше и выше, они теряли свои колоссальные причудливые формы и обращались в *темно-серую* массу нескончаемого пространства. Над горизонтом становилось светлее, и тихо, едва заметно-тихо, как бы из самого горизонта, подымался огромный беловато-серебристый шар, только одним абрисом похожий на солнце. Свет проник всюду и окончил прекрасно-страшную картину моря, под названием «Пролог ужасной бури». Бледный шар подымался выше и выше и становился бледнее и бледнее, наконец, как бы растопился и исчез в млечно-серой массе. Буря, как миллионы невидимых чудовищ, ревела на просторе. На фоне *темных* туч блестели стаями белые мартины, а на белых скалах длинными вереницами уселись, как любопытные зрители, *черные* бакланы. Рев бури спустился как будто бы тоном ниже и стал ослабевать, как усердный бас в конце обедни».

Ось вам у цій картині і птахи – провісники бурі, і музика Бетховена, а насамперед – сам Шевченко, з його надзвичайно тонким сприйняттям не лише художнього слова, не лише живописної картини, а й музики. Звернімо увагу на прикметники, особливо на улюблені ним (у прозі) складні прикметники, що позначають колір. Вони складають дві групи. З одного боку, це темний колір бурі, що наближається: *темний* горизонт, *мрачний* тон, горизонт *потемнел*, горизонт сделался *темнее*, из-за *темного* необозримого горизонта, темно-серая масса, на фоне *темных* туч, *черные* бакланы. З другого боку – це світлі, але якісь фантастичні тони сходу сонця:

«...синевато-бледный полусвет, слабый розоватый свет, серовато-млечный колорит, над горизонтом становилось

светлее, огромный беловато-серебристый шар, бледный шар становился бледнее и бледнее, млечно-серая масса. Белые мартины, на белых скалах уселись *черные* бакланы».

Можна було б стверджувати, що це справжня живописна картина, але ж її подано в динаміці, у русі, майже як сценарний фрагмент фільму.

А тепер зосередимося на звукових елементах:

«Звук на подобие соснового бора, гул сделался слышнее, страшный рык какого-то чудовища, буря, как миллионы невидимых чудовищ, ревела на просторе, рев бури спустился как будто бы тоном ниже и стал ослабевать, как усердный бас в конце обедни».

Ось і звукова партитура. А хіба за різницею ця сцена поступається знаменитому снові Петі Ростова з «Війни і миру» Л.Толстого? Порівняймо:

«Он был в волшебном царстве, в котором все было возможно.

Он поглядел на небо. И небо было такое же волшебное, как и земля. На небе расчищало, и над вершинами деревьев быстро бежали облака, как будто открывая звезды. Иногда казалось, что эти черные пятна были тучки. Иногда казалось, что небо высоко-высоко поднимается над головой; иногда небо спускалось совсем, так что рукой можно было достать его...

И вдруг Петя услышал стройный хор музыки, игравшей какой-то неизвестный, торжественно-сладкий гимн».

У Толстого, однак, спочатку йде зорова картина, а потім звукова. У Шевченка ж вони зливаються в одне неподільне ціле.

Проте після суто естетичної частини сну йде спершу «раціональна»:

«В густой и тихой октаве бури мне слышалась грустно-заунывная мелодия нашей народной думы, «Думы об Алексее, пирятинском поповиче»,

а потім фантазмагорично-романтична картина:

«Мелодия, которой я начал вторить, переходит в речитатив и медленно стихает, как безнадежные стоны одиноко умирающего страдальца, наконец, и речитатив

ШЕВЧЕНКІАНА

умолк. А из-за огромной белой скалы на прибрежный влажный песок выходит Трохим и ведет за собою высокого, согбенного, с белою, как снег, бородою слепого старца в синем кафтане и в черной бараньей шапке. В правой руке у старика длинный посох, а левой рукой придерживает он что-то похожее на ящик, покрытое полою длинного кафтана. Это непременно лирнык либо кобзарь. ...

Когда я стал пристальнее всматриваться, то и увидел, что это был не лирнык и не кобзарь, а шотландский королевский нищий, так живо описанный Вальтер Скоттом в его "Антиквари" <...> Я, однако ж, ошибался – это был настоящий лирнык. Старик ... начал речитативом заунывную рапсодию про славного лыцаря Ивана Коновченка. Окно, т.е.стекло дормеза, опустилось, зеленая шторка поднялась, и в окне показалась чудной, невыразимой красоты женская головка с большими карими глазами, немножко заспанная. Я вздрогнул и проснулся».

Отож, навіть на рівні підсвідомості (справжньої чи белетризованої) тут перемішується українська реальність із західно-європейською, ширше – із всесвітньою, адже згодом (вже у свідомому стані) оповідач зауважує:

«Сначала думал я о таинственной красавице, потом о моем герое-матросе, а потом о том, что я видел во сне прошлую ночь: море, буря – всё это мимо, думы мои остановились на лирныке. Сон в руку, как говорится. Я искал рукавиц, а они за поясом торчат; я искал образца для своего будущего произведения, и искал черт знает где; перебрал в памяти литературы всех образованных древних и новых народов, кроме литературы санскритской и своей возлюбленной родной».

Проаналізуємо на формальному структурно-лексичному рівні концептуальну широту мислення Шевченка. Спочатку йде українізм: лірник. Далі – два російські прислів'я, а потім – вихід у світовий простір, майже цитування опису шотландського лірника у творі ще одного улюбленого англійського письменника – Вальтера Скотта ¹ – а там уже зовсім неждано вири-

нає «санскритська література» – може, як зразок чогось зовсім далекого й недосяжного? Але ж у якому поєднанні: «...літератури санскритской и своей возлюбленной родной». Отож, коло замкнулося: неосяжний політ фантазії вивів автора від питомо українського співця-лірника (тобто кобзаря) до власної літератури. Отут ми бачимо докорінну відмінність Шевченка від інших авторів цієї епохи (не лише українських, а й російських) – він органічно не може замкнутися у вузьких межах власної, бодай і «возлюбленої» літератури, а приходиться до неї, вдихнувши на повні груди повітря нерозмежованого вільного світу.

Почуття міри не зраджує Шевченка і в цій ситуації, бо від пафосно-ліричного міркування від одразу ж переходить до комічно-гіперболізованого, але такого справедливого по суті своїй «порівняльного літературознавчого аналізу»:

«Недавно кто-то печатно сравнивал наши, т. е. малороссийские исторические думы с рапсодиями хиосского слепца, праотца эпической поэзии, а я смеялся такому высокомерному сравнению. А теперь, как разобрал да разжевал, так и чувствую, что сравнитель прав, и, с своей стороны, я готов даже увеличить его сравнения. Я читал, разумеется, в переводе Гнедича, и вычитал, что у Гомера нет ничего похожего на наши исторические думы-эпопеи, как, например, дума «Иван Коновченко», «Савва Чалый», «Алексей, попович пирятинский» или «Побег трех братьев из Азова», или «Самойло Кишка» или, или – да их всех не перечтешь. И все они так возвышенно просты и прекрасны, что если бы воскрес слепец хиосский да прослушал хоть одну из них от такого же, как и сам он, слепца, кобзаря или лирныка, то разбил бы вдребезги свое лукошко, называемое лирой, и поступил бы в михоноши к самому бедному нашему лирныку, назвавши себя публично старым дурнем».

Одразу ж виникає питання: як, коли й де примудрився Шевченко читати літературознавчі статті, коли повісті написано в останній рік його заслання? Наскільки ж великою й неоторною є потяг до Слова, що він може подолати всі перепони!

Логічним з наведених вище міркувань стає для Шевченка висновок щодо необхідності шкільної реформи, який продовжує «освітянську» лінію, розпочату в «Близнюках»:

«А где причина этой несамосознательности, этой безнравственной несамосознательности? Известно где, в школе. В школе нас всему, совершенно всему научат, кроме понимания своего милого родного слова. О школа, школа, как бы тебя скорее перешколить!».

Хіба ж не лишається гірко-актуальним цей «глас того, хто волає у пустелі»?

Далі автор знову перемикається на характеристику своїх родичів, не даруючи їм нічого. Після негативної характеристики кухні йде така сама рекомендація хазяїна:

«В моем бедном родиче совершенно всё выравнено и выглажено. Не думайте, однако ж, чтобы тут светское образование работало. Нисколько: сама всемогущая природа его так оболванила. Ни одной черты. Ни одного малейшего бугорка, ни одного пятнышка, словом, ничего такого, за что бы можно было ухватиться и дойти хоть до пошлой самобытности характера. От лакированных сапогов до узенького плоского лба – всё гладко».

Чи існує більш нищівна характеристика людини, ніж та, яку дає своєму «родичеві» оповідач-художник? Але тут-таки починаються сюрпризи для читача. Адже під час прогулянки селом оповідач раптом переконується, що він не був цілком справедливим у своїх судженнях:

«Село хоть куда! Хаты большие, не пошатнувшиеся в разные стороны, как пьяные бабы на базаре. Чистые, белые, нередко с светлицами и почти все окруженные темными фруктовыми садами, клунями и стогами разного хлеба. ... Везде все так чисто и опрятно, так что хоть бы и в казенном имении, так в пору. Выходит, что родич мой, хотя и не книгочий, а человек хоть куда и, как видно, хозяин не из последних. Исполать тебе, Лукьян Алексеевич! Пойми ж теперь и уразумей этот неразгаданный иероглиф, эту курицу без перьев под именем человека!»

Так що ж, урешті-решт, ставить у провінну родичеві романтичний оповідач? Навіть

у цій похвальній характеристиці є-таки одне «хоч»: *хоч і не книгочий* – ось, може, й розгадка негативного ставлення до людини? Згадаймо раніше: «Станным и ненатуральным покажется нам, грамотным, человек, существующий без книги!».

Повернувшись до родичів, оповідач бачить звичну вже картину їжі, змагаючись у саркастичному її описі з самим Рабле, але модернізуючи її, подаючи її знову-таки в кінематографічному плані, з укрупненням окремих гротескних деталей:

«Я отправился с визитом к моей милой кузине и почтенному моему родичу. Встретился я с ними в столовой – они работали над какой-то бабой и холодным поросенком. Приличное «ах!» вылетело из жующих губ кузины, и безмолвное поднятие руки родича с вилкой приветствовало мой приход. После поздорованья они нашли, что я очень похудел, и советовали поправляться после болезни. Я смиренно подсел к ним, последовал их мудрому совету и принялся за поросенка с бабою, как за прелюдию грядущего обеда. Не успел я воткнуть вилку в фаршированный желудок приятеля, как у крыльца загремел экипаж».

Цей «приятель» – фаршироване порося – повторюватиметься ще тричі під час опису обіду. Однак навіть така прозаїчна матерія не змушує автора хоч на мить вирватися з поля світової культури:

«Через минуту, много через две, явилася кузина, точно «Аврора» Гвидо Рени, свежая, улыбающаяся, румяная, как едва развившийся лепесток сантифолии... Я дивился волшебному превращению кузины. – Давно ли, – думал я, – видел ее, эту самую женщину, самой обыкновенной женщиной, а теперь фея, нимфа и т. д. Недаром сказал вдохновенный царь Давид: «Господь умудряет слепцы», он же умудряет и красавицу до гробовой доски оставаться если не красавицей, так по крайней мере кокеткой».

Далі Шевченко знову повертається до начебто основної інтриги, яка, слід визнати, не є такою насправді, адже його повість – це мозаїка, калейдоскоп картин, характерів, історичних ремінісценцій, роздумів, асоціацій. Отож ця заявлена на початку сюжетна лінія простежується лише

ШЕВЧЕНКІАНА

пунктирно. Спочатку це – поява прекрасної незнайомки, чий силует то з'являється, то зникає. Потім – введення образу благородного матроса, що слугує приводом до ненаписаної поеми, та несподівана зустріч:

«На дворе нам встретился человек без левой руки с солдатским Георгием в петлице. Хозяева остановились с незнакомцем, а я вышел на улицу. У ворот на улице стояла бричка, небольшая, о паре лошадей и с кучером мальчиком. Не обращая внимание на это весьма обыкновенное явление, я пошел далее».

Повернувшись до кухні, оповідач бачить її розгнівану:

– А знаете ли, зачем приезжал к нам Курнатовский?

– Буду знать, если удостоюсь вашей доверенности, – сказал я не без лукавства.

– Просит меня в посаженные матери, а его – она показала на уже дремавшего своего супруга – посаженным отцом. Я отрез отказала, – сказала она с негодованием. – И в самом деле, – продолжала она тем же тоном – что я ему за маменька такая далась? Бессовестный! Да и партию-то делает какую? Ни больше, ни меньше, как своя собственная крепостная девка! Превосходная! Превосходная! Самая блестящая партия! – воскликнула она в исступлении».

Отак інтрига трохи підживляється й оповідач уже з нетерпінням чекає цієї, як він її називає, «архиллюбопытной свадьбы».

Примітка

¹ Про пов'язання та інтертекстуальні зв'язки Шевченкових повістей із західноєвропейською літературою див. цікаву розвідку О. Бороня [1].

Джерела та література

1. Боронь О. Повісті Шевченка і західноєвропейські літератури. Рецепція та інтертекстуальні зв'язки / Олександр Боронь. – Київ : Критика, 2015. – 160 с.
2. Булкина І. К сюжету о пане Твардовском (контексты «киевской» баллады Жуковского) // Пушкинские чтения в Тарту 3. Материалы международной научной конференции, посвященной 220-летию В. А. Жуковского и 200-летию Ф. И. Тютчева / ред. Л. Киселева. – Тарту : Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. – С. 41–63.
3. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 6.

References

1. Baron O. (2015) *Povisti Shevchenka i zakhidnoyevropeyski literatury. Retseptsiya ta intertekstualni zvyazky* [The Shevchenko Tales and Western-European Literature. The Reception and Intertextual Relations]. Kyiv: Criticism, 160 pp.
2. Bulkina I. (2004) *K siuzhetu o panie Tvardovskom (konteksty «kiyevskoy» ballady Zhukovskoho* [To the Plot about Mister Tvardovsky (Contexts of the «Kiev» Ballad of Zhukovsky)]. *Pushkin's Readings in Tartu 3* (Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 220th birthday anniversary of V. Zhukovsky and the 200th birthday anniversary of F. Tyutchev) (ed. L. Kiseleva). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 41–63.
3. Shevchenko T. (2003) *Complete Works* (in 12 Vol.). Kyiv: Naukova Dumka, Vol. 6.